

Almeda Samaranch, Elisabet; Di Nella, Dino (2011) "Introducción. Hacia un enfoque integral de la monoparentalidad", en Almeda Samaranch , Elisabet y Di Nella, Dino (Eds.) *Familias monoparentales. Violencias, discriminaciones y vulnerabilidad*. Colección Familias monoparentales y diversidad familiar, núm. 11 (Las familias monoparentales a debate. Cinco volúmenes), Vol. 5, Cap. 8, págs. 113-124, Barcelona: Copalqui Editorial. ISBN 978-84-939248-5-0. 1ª edición. 2ª Impresión Abril 2014.

8

MONOPARENTALITAT, VULNERABILITAT I CIUTADANIA

Maria Antònia Carbonero Gamundí

L'objectiu de la meua participació és analitzar com i per què a la vegada que augmenta el pes de les llars monoparentals i se diversifiquen les seves característiques persisteix la seva invisibilitat i no s'articulen polítiques integrals en relació amb aquest col·lectiu. Es planteja que aquesta situació implica un dèficit de ciutadania per raó de la desigualtat de gènere.

La ponència s'estructura en tres apartats: el primer sobre la monoparentalitat des d'una perspectiva de gènere; el segon sobre la vulnerabilitat de les famílies monoparentals; i el tercer sobre les polítiques públiques i els dèficits de ciutadania.

8.1. Models de gènere i llars monoparentals

Quan afirmo que es tractarà la monoparentalitat des d'una perspectiva de gènere, vull dir que considero el gènere, d'acord amb la definició de Hirdman (1998), com un sistema la naturalesa del qual implica poder i relació entre els sexes, i es caracteritza per la interdependència de dos patrons, la segregació sexual del treball i les normes i valors patriarcals predominants. Així es poden establir models de gènere entesos com a totalitats en les quals s'articula el conflicte de gènere en el context de les relacions socials⁴². Els models de gènere reflecteixen com s'han format i transmès els valors i normes de gènere i els seus efectes en la comprensió social dels actors.

En aquest sentit, les problemàtiques de les llars monoparentals son un reflex de la transformació actual del conflicte de gènere quan a la vegada la ciutadania basada en la segregació sexual en el treball (remunerat i no) ha canviat i s'està reconfigurant la dominació patriarcal.

⁴² En el text s'utilitza el concepte de models de gènere en la línia del que Duncan y Edwards denominen "genderface models" (citat en Lister, 1999).

La ciutadania, entesa com a participació dels individus en tant que iguals (participació reconeguda pels drets i efectiva en les pràctiques quotidianes històricament construïdes) tal com s'ha consolidat al llarg del segle XX, s'ha basat en dos principis que han conduït a què la ciutadania tingui un acusat *biaix de gènere*, o sigui que les dones no tinguin una ciutadania plena. En primer lloc, la ciutadania es basa en el treball remunerat, responsabilitat que era i és principalment "masculina"; forma una part essencial en la construcció normativa de la masculinitat, la seva identitat com a éssers socials es fonamenta en el fet que són els proveïdors de la llar. Les dones, en canvi, són considerades les responsables de la llar i de l'espai privat.

En segon lloc, la ciutadania, tal com s'ha configurat històricament, s'ha basat en la noció de l'individu ciutadà, que no té cap tipus de dependència, és un ésser lliure per participar en l'espai públic. En canvi, les dones, per definició, són individus dependents no només en el sentit que depenen d'altres (dels proveïdors masculins), sinó que altres depenen d'elles; tenen "naturalitzada" la funció de cuidadores, forma una part central de la construcció de la feminitat normativa. En definitiva, no són éssers lliures i independents per actuar.

Els anys seixanta representen el període més àlgid d'aquesta concepció de ciutadania en els països centrals, ja que només llavors les condicions de treball fordista varen permetre que en una àmplia capa de llars de treballadors manuals l'home fos l'únic proveïdor de la llar, i les seves mullers s'encarreguessin de la cura de la família. En altres paraules, per primer cop podien aspirar a ser "senyores" i no treballar a les fàbriques; d'aquesta manera s'aproximaven a aquell ideal de la dona burgesa (fidel mare i esposa) que està formulat ja en els escrits d'Erasme, Lull o Vives. Es tracta de la ciutadania basada en el *salari familiar* que va sustentar el pacte keynesià interclassista. En poques paraules, es va desenvolupar la producció de béns de consum en massa i es varen millorar com mai no havia succeït les condicions laborals, es va desenvolupar l'Estat del benestar i els grans sindicats. Però, al mateix temps, aquest pacte, com diu Cèlia Amorós (2008), va representar un pacte interclassista patriarcal de gènere, pel qual els homes treballadors també eren servits per les seves dones a la llar, la qual cosa alleugeria la seva situació de subordinació de classe a la fàbrica o l'oficina, i els equiparava als homes de totes les classes socials. En definitiva, el *salari familiar* és també un *salari patriarcal*.

En aquest context, les mares soles amb fills representaven una situació excepcional respecte a la norma i passaven a engrossir el col·lectiu d'exclusos de la societat. Les mares soles eren doblement estigmatitzades, no tenien el suport del marit o pare treballador, a través del qual les dones feien efectiva la seva posició de ciutadanes,

la qual cosa les obligava a treballar per *necessitat*, sense que això els conferís als ulls de la societat un estatus ple, sinó que, a més, el seu lloc era definit, encara més, per la seva funció de cura en exclusiva dels fills. En conseqüència, les mares soles amb fills han estat i són un dels col·lectius tradicionalment usuaris dels Serveis Socials des de la seva constitució com a serveis públics.

Però, en l'actualitat, la transformació social i econòmica del capitalisme tardà ha donat lloc a una ciutadania diferent. La ciutadania es continua sustentant en el treball remunerant, fora de la llar, però l'ocupació ja no és la de l'home sustentador de la llar, sinó que es pretén que tots treballin, és a dir, és una ciutadania basada en el treballador universal. I, de fet, l'Estratègia Europea d'Ocupació reflecteix molt bé aquest canvi quan planteja que la flexibilitat de l'ocupació també ha d'implicar que s'adapti als cicles biogràfics dels individus. L'objectiu és aconseguir més població activa i, en particular, més dones que s'incorporin al mercat de treball. Hi ha col·lectius que requereixen condicions particulars de treball diferents de l'esquema de la jornada completa estàndard de l'home adult: els joves que han de començar a integrar-se en el mercat de treball, les persones que s'han de retirar del mercat de treball amb una jubilació fraccionada; i també les dones amb nens petits. Es tracta de jornades laborals *atípiques*, a temps parcial, de caps de setmana, etc., però el que suma és el còmput total anual. És la formulació més evident de la ciutadania basada en el treballador universal (Fraser, 1994).

És clar, llavors, que el que es considera *treball* també ha mudat, és el mitjà per consumir; el que iguala i aporta l'element clau de la ciutadania és la capacitat de consum. Des d'aquesta perspectiva, el salari que s'obté no es contempla que permeti proveir la família: ha deixat de ser un *salari familiar*.

Es tracta d'una de les múltiples dimensions de la individualització de la societat actual; sense salari familiar es dilueix la responsabilitat pública envers el proveïment de la família, ara és l'individu qui ha d'obtenir els recursos d'un o més treballs... El nou ideal és ara el de mare que obté recursos complementaris per a la llar –les “proveïdores frustrades”, en paraules de C. Amorós (2008) –. Però com que resulta que les dones en la feminitat normativa transformada continuen essent les responsables de la cura, òbviament tenen força obstacles per a la participació ciutadana en paritat.

D'aquesta manera es pot afirmar que en el nou model no han millorat les condicions de les mares soles amb fills; més aviat hi ha hagut un procés que ha dut a què la situació de les mares se sembli cada cop més a la de les mares soles. Ambdues han de fer front al treball i a la cura dels nens, mentre que abans un abisme separava

les mares soles que necessitaven treballa” per al proveïment de la llar i les mares que podien ser *mestresses de casa*. Així, com s’afirma que s’ha feminitzat el capitalisme perquè cada cop més el treball remunerat té el caràcter inestable, informal, que no representa l’eix de la identitat, que ha caracteritzat el treball remunerat per a la feminitat normativa, són sobretot les dones les que ocupen aquests segments d’ocupació, la qual cosa les apropa, com hem dit, a les mares soles.

Una altra dimensió de la individualització, relacionada amb l’anterior, és la pèrdua del paper central del matrimoni en la reproducció. Augmenten de dia en dia la divorcialitat, la cohabitació, les formes de relacions afectives que no suposen convivència, la reproducció (biològica o a través de l’adopció) en solitari; tot plegat es produeix una diversificació de les formes de convivència i un fraccionament de les biografies familiars dels individus. En aquest context, des d’un punt de vista estructural, les llars monoparentals (el 80% de les quals estan formades per mares amb fills) han experimentat un creixement important a Espanya i, des del punt de vista del individu, ha augmentat la probabilitat que en un moment o un altre de la vida adulta la dona es trobi en situació de mare sola amb fills. Les llars monoparentals poden tenir característiques ben diverses, podem parlar de vells i nous perfils de la monoparentalitat. En funció dels camins d’entrada, hi ha, per una banda, les llars monoparentals derivades de la ruptura de la convivència, sigui per divorci, separació, viduïtat, però també per empresonaments, migracions, etc., i, per una altra, les que no resulten d’una convivència prèvia i són producte d’una elecció, sigui una elecció per a adopció o per a una reproducció, o, també, per la decisió de tenir un fill havent quedat embarassada (Barrón López, 2000).

Però, a més, el matrimoni ha perdut centralitat en un sentit simbòlic, ha deixat d’anar lligat a la reproducció (o, millor dit, la reproducció al matrimoni), la qual cosa ha obert les portes a la legitimació d’altres formes de cria dels fills i de formació de famílies (les homosexuals o la reproducció en solitari). Aquest fet ha permès visibilitzar el col·lectiu de llars monoparentals. Però, al mateix temps, l’ha dotat d’un significat diferent. S’ha assimilat el col·lectiu al segment de dones o homes que decideixen la maternitat/paternitat en solitari i que majorment provenen de classes socials professionals. És a dir, se sumen dos trets per recrear un nou ideal de l’individu, que pot decidir ser pare o mare i, al mateix temps, està lliure de lligams afectius i dependències emocionals. I com en tot ideal/carisma, es conforma amb les pràctiques dels segments que tenen més poder (econòmic i simbòlic). En aquest cas, se suma el fet que es tracta de dones professionals o de classes benestants que han optat per ser mares en solitari i, més recentment, també homes

que han assumit un nou rol de pares en aquestes condicions (penseu en casos com el de Michael Jackson o Ricky Martin). És a dir, es pot estar visibilitzant el col·lectiu de monoparentals perquè està cobrant un valor androcèntric.

Des de les perspectives feministes es considera que amb la devaluació del matrimoni heterosexual com l'entorn exclusiu per a la reproducció s'està dinamitant un dels eixos del patriarcat. Aquest fet, afegit al nou model de la *dona mare i treballadora*, que significa una transformació dels patrons dominants de segregació sexual del treball, dóna pistes per entendre la reconfiguració del patriarcat en el segle XXI. Als homes ja no els iguala el fet de tenir a les dones fidels a la llar al seu servei, com a mínim, no de la mateixa manera que abans.

8.2. La vulnerabilitat de les mares soles

A les llars monoparentals, sobretot per a la majoria formada per mares soles, s'hi acumulen freqüentment problemàtiques estructurals que donen peu a una espiral negativa que les situa en una posició de vulnerabilitat o risc d'exclusió, com són:

- a) La manca de recursos econòmics relacionats amb dèficits de formació i/o experiència laboral de les mares que optaren per la dedicació en exclusiva a la llar⁴³. A aquest fet s'hi afegeixen les dificultats en el cobrament de les pensions en els casos de divorci (agreujat en l'actual situació de crisi).
- b) La manca de disponibilitat de temps per a les activitats a l'espai públic deguda a la cura dels nens. Això es tradueix en més dificultats per mantenir una ocupació a temps complet, però també en manca de temps per a les activitats d'oci, culturals i de participació política, o per continuar o reprendre els estudis. La situació s'agreuja quan hi ha fills discapacitats o amb greu malaltia.
- c) Les dificultats en la salut a les quals contribueix l'estrès derivat de la manca de temps i les tasques de cura, en especial quan hi ha fills (o altres persones a càrrec) discapacitats.
- d) Les estratègies de conciliació s'articulen a Espanya a través de les xarxes informals d'ajuda, per aquest motiu, quan fallen les xarxes de suport familiars/comunitàries, el risc d'endinsar-se en una espiral d'exclusió és major. Són casos freqüents

43 La Resolució del Parlament Europeu sobre el futur de l'estratègia de Lisboa des de la perspectiva de gènere recomana als estats membres que adoptin mesures que tendeixin a garantir a les dones més desfavorides, i, en especial, a les mares de famílies monoparentals, uns ingressos mínims que els permetin viure dignament i accedir a una formació professional (2004/2219-INI) (<<http://www.europarl.europa.eu/sides>>).

quan es tracta de mares fadrines allunyades de la seva família d'origen, o mares que han suportat un divorci traumàtic o que han estat víctimes de violència de gènere, la qual cosa, en moltes ocasions, les força a un canvi de residència i a la llunyania de la seva família, i, en particular, de les àvies, que tenen un paper central en aquestes xarxes (Tobío Soler, 2007); en definitiva: quan fallen les xarxes socials que es van construir en el moment d'entrada a la monoparentalitat (Almeda, 2004; Flaquer, Almeda i Navarro, 2006).

e) La manca de suport en les polítiques públiques, si no la discriminació directa o indirecta derivada de la formulació d'aquestes. N'és un exemple clar la discriminació en la política fiscal.

Segons l'*Enquesta de Condicions de Vida del 2007*, les llars monoparentals⁴⁴ presenten la renda anual mitjana per unitat de consum més baixa (10.731 euros) i es troben sobrepresentades entre la població pobre, ja que comprenen un 1,5% de la població i representen un 2,4% pel que fa la població pobre, i tenen la tercera taxa (31,7%) de risc de pobresa després de les transferències (les primeres són les de les llars nombroses i les de les unipersonals de gent gran). Uns altres indicadors de la situació de vulnerabilitat d'aquestes llars són el fet que representen la major proporció de llars que declaren manca involuntària d'equipaments (cotxe, ordinador personal) i també que són les llars que amb més gran proporció afirmen que no poden tenir diverses despeses com vacances o despeses imprevistes, prop d'un 49%, mentre que la mitjana de la població es troba en un 35% i 30%.

Però com s'ha dit abans, la monoparentalitat pot ser molt diversa. Destaca la vulnerabilitat de tres subcol·lectius: en primer lloc, el majoritari, que comprèn a les mares soles divorciades o separades amb poca formació, amb poca experiència laboral o amb experiència laboral fragmentada; en segon lloc, les mares amb fills discapacitats i pocs recursos; i, en tercer lloc, les mares adolescents.

La taxa de fecunditat de les joves menors de 20 anys varia molt a la Unió Europea, entre un 5‰ a Suïssa i als Països Baixos (a Espanya és del 9‰), i un 27‰ a Hongria i 28‰ al Regne Unit (Unicef, 2007). El 45% de les dones de la Unió Europea-15 que eren mares adolescents procedien de llars amb els ingressos més baixos, corresponent al 20% més baix de l'escala. Aquestes i altres estadístiques van en la línia que, a pesar de la diversificació de què hem parlat aquí, persisteix i augmenta un col·lectiu en especial risc d'exclusió, dins del qual hi ha les llars monoparentals en pitjors condicions de vida i amb més pobresa.

⁴⁴ Es consideren llars monoparentals a l'ECV les formades per un adult i un o més fills dependents (menors de 16 anys o de 16 a 24 anys inactius).

8.3. Monoparentalitat, reconeixement i distribució

Llavors, si el col·lectiu de monoparentals té un pes cada cop major i, a més, és cada cop més visible i reconegut, com és que s'ha agreujat la situació de vulnerabilitat (afecta a un segment major) i no s'articulen polítiques integrals dirigides a aquest col·lectiu?

La resposta potser cal buscar-la en el que implica la visibilització tal com es configura avui en dia. Durant els anys noranta ha predominat el paradigma culturalista que centrava l'atenció respecte a la dimensió de reconeixement més en les qüestions relacionades amb la desigualtat en la distribució (de la qual cosa no és aliena la caiguda del bloc oriental i el desencís pels plantejaments igualitaristes).

Això ha succeït al mateix temps que es profunditzava enormement el procés d'individualització, el que ha comportat la paradoxa del reforç d'un reconeixement identitari que tendia a fer visibles col·lectius específics com a subjectes dels drets de ciutadania, alhora que s'invisibilitzaven les diferències redistributives a l'interior dels col·lectius i es reforçava la idea de la responsabilitat individual en l'obtenció dels recursos.

El reconeixement molt recent de la monoparentalitat s'ha produït al mateix temps que no es prestava cap atenció als col·lectius més vulnerables. Les polítiques d'identitat basades en la consideració exclusivament dels factors culturals que permeten el reconeixement de les diferències no són suficients, doncs, per avançar en una ciutadania més justa, ja que no contempen prou les desigualtats en la distribució de recursos.

En paraules de N. Fraser (2006), l'infrareconeixement està constituït a través de patrons institucionalitzats que regulen la interacció d'acord amb les normes culturals que impedeixen la paritat, i suposa una subordinació institucionalitzada, una forma de injustícia que no pot dissociar-se de la dimensió de distribució referida als recursos disponibles dels actors socials.

Adoptar aquesta perspectiva bidimensional permet que surtin a la llum els efectes de les polítiques pel que fa a les desigualtats creuades de gènere, raça o ètnia, i classe. Pot ser, per tant, una matriu vàlida d'anàlisi i avaluació. Si hom considera els dos eixos de distribució i reconeixement, es poden distingir (Carbonero, 2007):

a) *Les polítiques tradicionals amb relació a les llars monoparentals*, que són aquelles que no presten atenció ni a la dimensió de la distribució ni a la del reconeixement, cosa que es tradueix en el fet que el col·lectiu de mares soles representen una anomalia, no tenen més que una identitat forçada de dones sense el suport del cap de família envers el món exterior. Tenir cura s'entén

com a responsabilitat femenina naturalitzada, familiar i privada; en aquest model les tasques de cura no es fan visibles. Es pressuposa que les xarxes familiars contribueixen a resoldre les dificultats quotidianes i l'Estat només intervé de forma subsidiària quan falla la família. Se sobreentén que les llars d'aquestes característiques ho són per circumstàncies no volgudes i no controlables, com ara la viduïtat, o per circumstàncies que implicaven la irresponsabilitat o el comportament desviat de la persona, com és el cas de les mares fadrines. Les polítiques d'aquest tipus són indolents, no són actives ni en l'àmbit de les transferències (directes o indirectes), ni en el de les regulacions de temps per atendre les persones dependents, ni pel que fa als serveis (per a infants i per a persones grans).

La conseqüència és que perpetuen el model tradicional i les barreres perquè les dones amb persones dependents a càrrec accedeixen al treball remunerat; són polítiques mercantilitzadores, ja que els serveis per a l'atenció als infants es confien al mercat, i això accentua la desigualtat entre les dones. En conseqüència, tendeixen a afavorir la feminització de la pobresa, en particular de les llars monoparentals, ja que queden desprotegides si no es disposa d'un *salari familiar* a la llar. De fet, les mares soles pobres han constituït un col·lectiu d'usuàries per excel·lència dels Serveis Socials.

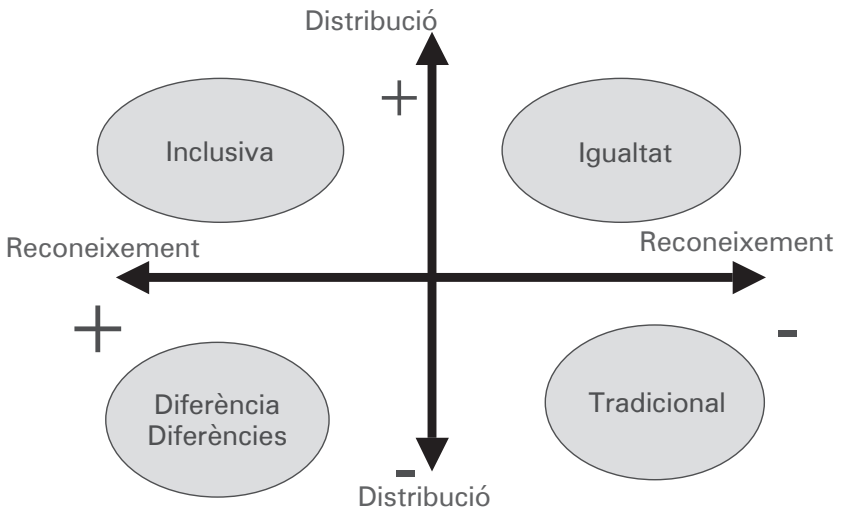
b) *Les polítiques d'igualtat* són aquelles que fixen l'atenció en la distribució, però no en el reconeixement. Serien polítiques d'aquesta mena les que se centren més en la disposició de serveis de guarderia per afavorir la participació de les dones en el mercat de treball que en el canvi de valors amb relació a la cura dels nens. Tampoc en les relacions laborals no es qüestiona el model masculí d'integració laboral i, en conseqüència, encara que hi hagi el suport de serveis públics per atendre als infants, les dones soles troben en aquest model barreres inexpugnables per a la conciliació; el "sostre de vidre" més aviat és per a elles una "llosa de ciment" que no permet ni entreveure què hi ha al darrera. En aquest model, doncs, es manté l'infraconeixement a partir del principi androcèntric de l'ocupació. Es facilita que les tasques de cura es converteixen en *ocupació*, tot i que en una posició menysvalorada, mentre es manté invisibilitzat el treball domèstic no remunerat. Aquest tret indirectament afecta a les mares soles, ja que, en aquest model, el seu estatus de cuidadores continua sent l'eix definidor de la seva identitat.

Aquest tipus de polítiques que declaren com a objectiu central la "igualtat" de les dones a l'espai públic, però sense parar esment en les diferències internes d'aquestes i a les barreres que es troben en l'àmbit privat han sigut les responsables de la nul·la atenció a col·lectius com els de les mares soles.

c) *Les polítiques de la diferència i de les diferències* presten més atenció a la dimensió del reconeixement que a la de la distribució. Aquest model potencia una ciutadania de la diferència, ja que se sustenta en el reconeixement de l'*especificitat* de les dones amb relació a les tasques de cura dels infants i persones dependents, la qual cosa permet visibilitzar i augmentar l'estatus de les activitats informals de cura que són enteses com un "servei personal"⁴⁵.

Aquesta perspectiva ha tingut un paper creixent en els anys noranta. L'estratègia laboral europea que té com a objectiu l'adaptació als cicles biogràfics i als col·lectius amb necessitats laborals *especials* n'és un bon exemple. La visibilització de les famílies monoparentals es troba en aquest context. Però, com s'ha argumentat abans, el reconeixement en sí mateix no significa que s'implementin polítiques que redueixen les desigualtats en l'accés als recursos en els subcol·lectius més vulnerables. Les mesures que faciliten el paper de cuidadores, en forma de transferències monetàries directes o indirectes a les mares soles i en forma de permisos parentals, però que no potencien la incorporació plena a l'ocupació són característiques d'aquesta perspectiva. Es reforça així la segregació per sexes i la subordinació de les mares soles tot i que disposin de més suport en l'àmbit domèstic.

Perspectiva bidimensional de la ciutadania i el gènere

45 La diferenciació de la cura com a servei personal, com a "treball" i com a "interdependència" es basa en Knijn y Kremer (1997).

8.4. Cap a una ciutadania inclusiva de gènere

Per avançar cap a una ciutadania plena en termes de paritat de participació en la vida social també dels subcol·lectius més vulnerables de mares soles amb fills s'han de plantejar polítiques que promoguin canvis en els valors que regulen la interacció social. Això vol dir atendre tant a la dimensió del reconeixement com a la de la distribució. En altres paraules, no és suficient prendre mesures que facilitin el seu paper de treballadores remunerades (com en el model igualitarista), sinó que s'ha de plantejar l'objectiu de promoure la seva incorporació plena a la vida social a través del reconeixement de l'estatus de cuidadora, però no com una identitat plena sense fissures i oposada a d'altres (model de la diferència), si no com una identitat múltiple⁴⁶. I només serà possible aquest reconeixement si barata la mateixa concepció de la cura i s'entén que és una part constitutiva de la ciutadania, ja que l'individu no és un ésser independent sense cap lligam ni dependència, si no, ben al contrari, durant etapes llargues de la seva vida, o bé ha de ser cuidat, o bé ha de tenir cura d'altres.

8.5. Conclusions

- S'han individualitzat les relacions interpersonals però es manté la naturalització de la cura com a *femenina* i el model de *família estàndard* en bona part de les polítiques públiques.
- El pas de la ciutadania basada en l'home sustentador al model de ciutadania basada en el treballador universal suposa l'abandonament del *salari familiar/patriarcal* i la necessitat creixent de més d'un ingrés a la llar.
- En conseqüència, les famílies monoparentals es troben en pitjor situació econòmica i fiscal i es manté l'infrareconeixement, en especial del col·lectiu més vulnerable de mares soles amb pocs recursos després d'un divorci i de mares adolescents.
- Es proposa avançar cap a una ciutadania inclusiva de gènere on el reconeixement de les activitats de cura s'entenguin com una interdependència que es troba al cor de la ciutadania.

46 El que es denomina "igualtat d'estatus" (Carbonero, 2007).

8.6. Referències bibliogràfiques

- Almeda, E. (2004) *Les famílies monoparentals a Catalunya, perfils, necessitats i percepcions*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Amorós, C. (2008) *Mujeres e imaginarios de la globalización. Reflexiones para una agenda teórica global del feminismo*. Rosario (Argentina): Homo Sapiens Ediciones.
- Barrón López, S. (2000) Familias monoparentales: un ejercicio de clarificación conceptual y sociológica. *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, núm. 40, p. 13-30.
- Carbonero Gamundí, M.A. (2007) "¿Hacia una ciudadanía inclusiva de género?". Dins B. Riutort *et al.*, *Indagaciones sobre la ciudadanía: reflexiones en un mundo globalizado*. Barcelona: Icaria editorial.
- Flaquer, Ll., Almeda, E. i Bavarro, L. (2006) *Monoparentalidad e infancia*. Barcelona: Fundació "La Caixa", Estudios Sociales, 20.
- Fraser, N. (1994) "After the family wage: Gender Equity and the Welfare State", *Political Theory*, vol. 22, núm. 4, p. 591-618.
- Fraser, N. i Honneth, A. (2006) *¿Redistribución o reconocimiento?* Madrid: Morata.
- Hirdman, Y. (1998) "State policy and gender contracts". Dins E. Drews, R. Emerek i E. Mahon (ed.), *Women, work and the family in Europe*, London: Routledge,
- Knijn, T. i Kremer, M. (1997) "Gender and the Caring Dimension of Welfare States: Toward Inclusive Citizenship", *Social Politics*, p. 328-361.
- Lewis, J. (2002) "Gender and welfare state change", *European Societies*, vol. 4, núm. 4, p. 331-57.
- Lister, R. (1999) "Reforming welfare around the work ethic: new gendered and ethical perspectives on work and care", *Policy and Politics*, 27 (2), p. 233-246.
- Parlament Europeu (2005) Informe sobre el futuro de la estrategia de Lisboa desde la perspectiva de género (2004/2219(INI). <<http://www.europarl.europa.eu/sides>> .
- Tobío Soler, C. (2007) "Monoparentalidad y solidaridad entre mujeres en España: el papel de las abuelas cuando las hijas trabajan". Dins M.A. Carbonero i S. Levín (comp.), *Entre familia y trabajo. Relaciones, conflictos y políticas de género en Europa y América Latina*. Rosario (Argentina): Homo Sapiens Ediciones.
- Unicef (2007) *Pobreza infantil en perspectiva. Un panorama del bienestar infantil en los países ricos*. Report Card, núm. 7.